

Samlaren

Tidskrift för

svensk litteraturvetenskaplig forskning

Årgång 122 2001

I distribution:

Swedish Science Press

Svenska Litteratursällskapet

REDAKTIONSKOMMITTÉ:

Göteborg: Lars Lönnroth, Stina Hansson

Lund: Per Rydén, Margareta Wirmark, Eva Hættner Aurelius

Stockholm: Ingemar Algulin, Anders Cullhed

Uppsala: Bengt Landgren, Johan Svedjedal, Torsten Pettersson

Redaktörer: Hans-Göran Ekman (uppsatser) och Anna Williams (recensioner)

Inlagans typografi: Anders Svedin

Utgiven med stöd av

Vetenskapsrådet

Bidrag till *Samlaren* insändes till Litteraturvetenskapliga institutionen, Slottet ing. A0, 752 37 Uppsala. Uppsatserna granskas av externa referenter. Ej beställda bidrag skall inlämnas i form av utskrift och efter antagning även på diskett i något av ordbehandlingsprogrammen Word for Windows eller Word Perfect.

Svenska Litteratursällskapet tackar de personer som under det senaste året ställt sig till förfogande som bedömare av inkomna manuskript.

ISBN 91-87666-19-7

ISSN 0348-6133

Printed in Sweden by

Elanders Gotab, Stockholm 2002

Med viss förvåning tvingas Wirmark konstatera att "Noras fråga om lag och rätt tas knappast upp i tidens dramatik". Detta måste ju betraktas som ytterst anmärkningsvärt; själva hjärtpunkten i Ibsens problemdrama, konflikten mellan etik och juridik, äktenskapsmoral och ekonomiskt utbyte, har knappast avsatt några spår alls i det undersökta materialet. Detta bekräftar den stigande misstanke man får vid genomläsningen av Wirmarks studie; nämligen att materialet pressas ordentligt för att det stora nordiska systemskapet med Nora skall kunna legitimeras. Undersökningen ger många intressanta aspekter på epokens dramatik och teaterliv, men den håller inte vad den välfunna titeln utlovar.

Betraktar man det undersökta pjäsmaterialet som en stor gemensam genpool, blir jag inte så säker på att just Noras gener är de mest dominanta. Emma Gad "hör avgjort hemma i dockhemstraditionen", heter det, samtidigt som vi får veta att hennes *Et Solobryllop* är ett svar på Bjørnsons *En Handske*. Hör Bjørnson avgjort hemma i dockhemstraditionen? Hör Strindbergs *Fadren*, som fullständigt vänder på förutsättningarna för Ibsens drama, avgjort hemma i dockhemstraditionen? I så fall måste "dockhemstraditionen" studeras som varande långt mer komplicerad och motsägelsefull än vad Wirmark postulerar. Hulda Garborg som blir Norges mest spelade kvinnliga dramatiker med pjäser som *Mödre*, *Til Seters* och *Rationelt Fjostell* ligger så långt från Ibsens dramatik att det blir meningslöst att tala om tradition och systemskap. Överhuvudtaget korrelerar Wirmarks postulerade dockhemstradition dåligt med den faktiskt spelade dramatiken. Till exempel visar det sig att den pjäs som Wirmark ägnar mest utrymme, nämligen Anne Charlotte Lefflers och Sonja Kovalevskys utopiska *Kampen för Lyckan*, överhuvudtaget inte sattes upp.

Vad gäller den icke spelade och refuserade dramatiken ägnar Wirmark ett omfattande avsnitt åt denna. Men kapitelrubrikerna blir direkt felaktiga eftersom det visar sig att de flesta censorer och artistiska konsulenter som Wirmark refererar inte hade makten att genomdriva sina omdömen. Många av de pjäser som de vill refusera hamnar ändå på reperoaren vad det lider. Visst kan det vara intressant att läsa deras omdömen, men inte under vilseledande kapitelrubriker som "Vad man inte spelade på Christiania Teater". De manliga censorernas förstockade förkastelsesdomar är naturligtvis gfoundenes fressen för Wirmark, men det kan bli för mycket av det goda också. När Wirmark summerar censor Erik Bøghs vid Det kongelige tolv sidor långa syndaregister med kommentaren "Än en gång är det moralisten Bøgh som agerar", frestas man tillägga att det än en gång är moralisten Wirmark som agerar.

Margareta Wirmark avslutar sitt arbete med att efterlysa sådana forskningsuppgifter som man tycker att hon själv borde ha tagit fasta på: receptionsundersökningar,

sociologiska perspektiv, studier av den kvinnliga dramatikens form och uttryck. Det är ett stort och intressant material som Margareta Wirmark presenterar, men det förblir i många avseenden obearbetat. Och det genusperspektiv, som sägs dominera, är inte mer genomreflekterat än att det, så att säga, ger sig av ämnet självt. Värdet med Margareta Wirmarks idoga arbete ligger på ett annat plan; nämligen som bidrag med rikt material och goda uppslag till mer perspektivrika studier.

Ola Holmgren

Ny syn på Ellen Key. 32 texter av 23 författare. Red. Siv Hackzell. Bembo bok. Nacka 2000.

Vid Ellen Keys död 1926, utkoras hon av Selma Lagerlöf, på *Svenska Dagbladets* förstasida, till den tredje drottningen i den svenska kvinnorörelsens historia efter Fredrika Bremer och Sophie Adlersparre. Men Lagerlöf ifrågasätter samtidigt hennes status. "En okrönt drottning" lyder rubriken, och den fråga som ställs är om Ellen Key verkligen blev drottning, eller om hon snarare intog rollen av rebell. Kanske blev hon aldrig härskarinna för dem som bara sökte makt och arbete, skriver hon, utan kanske var hennes uppgift snarare "att mana till besinning". Istället för att "jubla med oss andra över varje nyöppnat arbetsfält" tog hon på sig uppgiften "att predika för oss urmodiga lärar om att kvinnolycka endast står att finna i kärlek och moderskap".

Samtidigt som Lagerlöf prisar Keys insatser, fäster hon uppmärksamheten på den omtvistade ställning som Key intagit inom den svenska kvinnorörelsen. För på samma gång som hennes betydelse varit obestridlig, har framför allt hennes moderskapsideologi varit en stötesten för såväl samtida som sentida feminister. Det är kanske också främst i den svenska kvinnorörelsens led som Ellen Keys tankegods varit levande, tjänat som utmaning och förorsakat debatt.

Dock är det inte enbart feministen Key, som står i centrum i *Ny syn på Ellen Key. 32 texter av 23 författare*. Redaktören Siv Hackzell skriver inledningsvis att syftet med antologin är att presentera en ny syn på Key genom att uppmärksamma okända och tidigare förbisedda sidor av hennes mångomfattande verksamhet. Under rubrikerna "Kvinnospegel", "Samhällsskönheten", "Lärandets århundrade", "Kosmopoliten Ellen Key" och "Vägen till Ellen Keys park" (som huvudsakligen redogör för alla de turer som föregick uppförandet av Ellen Keys staty i Stockholm) presenteras skilda aspekter av hennes gärning. I en avslutande uppslagsdel ges bland annat en bibliografi över Ellen Keys skrifter. Det är heller inte uteslutande en ny syn på Ellen Key som presenteras. Under de olika kapitelrubrikerna samsas nyskrivna uppsatser med brev och tidningsklipp (bland annat den

ovan citerade artikeln av Lagerlöf), utdrag ur Keys egna skrifter, äldre och nyskrivna dikter, betraktelser skrivna vid 100-årsjubileet av Keys födelse, etc. Förutom dessa bidrag, som huvudsakligen tjänar som belysande illustrationer, består antologin av 11 längre uppsatser som behandlar olika aspekter av Ellen Keys gärning som reformivrare och visionär.

Flera av uppsatserna ställer Ellen Keys sociala och politiska engagemang i centrum. I "Bildning och solidaritet" redogör Svante Hedin för Ellen Keys roll i Tolfternas historia, dvs den sammanslutning som startade 1892 med syftet att arrangera samkväm för kvinnor från skilda samhällsklasser. Samtidigt som detta bildningsprojekt visade sig livaktigt, Tolfternas historia varade ända fram till 1964, visas också hur idealen ibland kunde vara svåra att förverkliga. På programmet stod bland annat föredrag, bildvisningar och sång, vilket fick Amalia Fahlstedt, en annan av rörelsens grundare och centralgestalter, att utbrista att hon ville vara folkbildare och inte teaterdirektör. Också Kjell E. Johanssons bidrag tar upp Keys folkbildande verksamhet, samtidigt som han också redogör för hennes ställning som nykterhetsivrare. Keys intresse för nykterheten innebar dock inte att hon sällade sig till de sekteristiska nykteristernas skara, vilken enligt Key lät frågan om alkoholen skymma andra viktiga samhällsproblem. En förebild för Key blev den schweiziske psykiatrikern Auguste Forel, vars uppfattning i nykterhetsfrågan vilade på "vetenskaplig" och inte på kristen grund, vilket ofta var fallet inom den svenska godtemplarrörelsen.

Frågan om Ellen Keys politiska hemvist diskuteras i en uppsats av Thorbjörn Lengborn, som skildrar hennes utveckling från liberal till socialist, och också ger en intressant bild av Keys personligt färgade och ofta motsägelsefulla politiska uppfattning. På samma gång som hon värnade om arbetarklassen och önskade en social utjämning, ansåg hon att de stora tänkarna och snillena skulle ha en särställning i hennes framtida vision. För Key fanns det ett oöverstigligt gap mellan den andliga överklassen och underklassen, vilket som Lengborn noterar, blir än mer paradoxalt då hon i andra pedagogiska sammanhang så kraftfullt betonar individens utvecklingsmöjligheter.

Men även om många av Ellen Keys tankar kan tyckas märkliga för en nutida läsare, vittnar flera av bidragen i antologin om hur hennes tankevärld i allra högsta grad är levande än idag. Inte minst gäller detta hennes syn på barndomen och hennes uppfattning om lekens och fantasins betydelse för barnets utveckling. I "Must och lust på museum" diskuterar landsantikvarien och museichefen Sten Rentzog Ellen Key som museipedagogisk inspirationskälla. I Erling Öhrnells bidrag beskrivs hur Ellen Keys tankar om behovet av att se de stora sammanhangen i tillvaron, "mellan naturen och människolivet,

mellan nutiden och forntiden, mellan folket och idéerna", legat till grund för den rehabiliteringsmodell som utvecklats på Västgötakollektivets behandlingshem för tonåringar.

Hos Ellen Key smälte hennes folkbildningssträvanden och hennes intresse för pedagogiken samman i en önskan att låta barnen komma i kontakt med den goda litteraturen. Om Ellen Keys och den samtida barnboks kritikern Gurli Linders roll i den samtida barnkulturdebatten handlar Lena Kårelands bidrag, som bland annat tar sin utgångspunkt i deras gemensamma intresse för reformpedagogiken, vilken fick sitt genombrott i Sverige på 1890-talet. Till skillnad från den nyhumanistiska pedagogiken, som satte den klassiska bildningen i fokus, ivrade reformpedagogerna för naturvetenskap, moderna språk och modern litteratur. Det ytliga kunskapsinhämtandet förkastades till förmån för den pedagogik som stimulerade känslan och fantasin. Litteraturen fick därvidlag en viktig roll, och såväl Key som Linder pläderade för den goda barnboken som ett led i barnets estetiska och moraliska fostran.

Både Ellen Key och Gurli Linder kan ses som exempel på hur sekelskiftets kvinnor knöts närmare intimsfären; deras verksamhet blev alltmer förknippad med barnet, samtidigt som detta också innebar att nya möjligheter öppnade sig. Som barnboks författare och barnbokskritiker kunde de ta steget ut i den litterära offentligheten och inta positioner som tidigare varit förbehållna männen. Men som Kåreland visar förenades Ellen Key och Gurli Linder inte enbart av sina pedagogiska ambitioner. Bägge hade vittförgrenade kontakter i huvudstadens kulturella och litterära etablissemang med ett engagemang både i Nya Idun och i Fredrika Bremerförbundet. Också på det privata planet fanns gemensamma band; de hade båda erfarenheter av olycklig kärlek till män de aldrig kunde få: Ellen Key älskade den gifte författaren och kritikern Urban von Feilitzen och Linder hade förälskat sig i nordpolsfararen Andrée, vilket var den troliga orsaken till hennes uppslitande skilsmässa med maken Nils Linder. Det var också under denna tid som Ellen Key fick rollen som biktmoder för Linder, och därmed löpte deras vägar samman såväl i det offentliga som det privata livet.

Ellen Keys betydelse som förebild, rådgivare och inspirationskälla är omvittnad och antologin ger ytterligare exempel på hennes kontakter med den yngre författargenerationens kvinnor. Susal Hedström Huveröd redogör för Ellen Keys trettonåriga brevväxling med den 33 år yngre Elin Wägner och i Angelo Tajanis bidrag "Ellen Key och Italien", berörs bland annat hennes mångåriga vänskapsförhållande med Anne Charlotte Leffler.

Det är ofrånkomligt i en volym av detta slag att de olika bidragen delvis överlappar varandra. När det exempelvis gäller Ellen Keys syn på kvinnan och kär-

leken, återkommer flera av uppsatsförfattarna till detta tema i varierande grad. Ett samlat grepp på Keys kvinnouppfattning tas av Claudia Lindén, som är väl förtrogen med ämnet genom sin pågående doktorsavhandling om Ellen Key.

Trots Keys fokusering på hemmet och kvinnans moderlighet, är det inte någon tyst och självupppoffrande ängel i huset som blir Keys ideal, skriver Lindén. Tvärtom betonar hon Keys kritiska hållning till den patriarkaliska familjemodellen och hur hon pläderade för ett nytt förhållande mellan kvinna och man, som på ett radikalt sätt bröt mot det tidigare mönstret. Enligt Lindén laborerade Key med tre olika moderlighetsbegrepp: kvinnan som biologisk mor, kvinnan som samhällsmoder och moderligheten som ett mer abstrakt värdebegrepp, "en aktiv kraft" i samhällets tjänst. Därmed bryter inte bara Key upp den klassiska dikotomin mellan passivt/kvinnligt och aktivt/manligt; hennes kvinnosyn blir också väsensskild från dagens biologiska essentialism.

De olika uppsatserna i *Ny syn på Ellen Key* vittnar ofta om ett personligt engagemang för Ellen Keys tankevärld och ger också nya infallsvinklar på hennes vittomfamnande verksamhet. Som läsare av denna volym kan man dock inte låta bli att önska sig två ting. Dels att alla bidrag försetts med referenser, dels att korrekturläsningen varit bättre. Att texten är full med felplacerade komiska poängar som uppstår då Wägners *Norrtullsligan* beskrivs som en "samhällsvass skildring av fattiga kontors råttors tillvaro" eller då en artikel av Birgitta Holm (två gånger dessutom) uppges vara tryckt i *Bladdaren!*

Eva Heggstad

Johan Svedjedal, *Den sista boken*. Wahlström & Widstrand. Stockholm 2001.

"Vår bransch är inte textanalys, utan att arbeta med förklaringar" hävdar Johan Svedjedal i vad man väl närmast får kalla en programförklaring i *TFL* 3/4, 2000. Texten bär rubriken "Utanför marginalen", och är ett angrepp på vad Svedjedal uppfattar som en närsynthet inom litteraturvetenskapen. "Sedan 1980-talet tycks litteraturvetenskapen ha blivit allt mer intresserad av att debattera sig själv", inleder han och formulerar sedan sin kritik mot närläsning, textanalys och kulten av "det marginaliserade".

Denna närsynthet är, enligt Svedjedal, ett tecken på vårt ämnes vacklande legitimitet, i en tid då så mycket av den skönlitterära kulturen flyttats från boksidan och ut på nätet, samtidigt som boklådorna numera hellre skyltar med kontorsvaror än med skönlitteratur – om där finns böcker i butikens främre regioner, så är det

facklitteratur, historia, reseböcker. I branschtidningen *Svensk Bokhandel* listas för våren 2000 endast tolv titlar under rubriken "Litteraturvetenskap, lexikon, ordböcker", medan rubriken "Historia, kulturhistoria, arkeologi" listar över etthundra. Svedjedal konstaterar: "Bristen på litteraturvetenskapliga titlar i *Svensk Bokhandel* säger ingenting om litteraturforskarnas flit – men om den bokläsande publikens intresse för ämnet".

Ingen har väl påstått att den teoretiska fysiken befinner sig i motsvarande kris, trots att deras avhandlingar knappt ens hamnar på bibliotekens listor över abstracts. Överhuvudtaget förefaller mig Svedjedals pessimistiska situationsbeskrivning något egendomlig för att komma från en sociolog. Ty få facklitterära arbeten har väl en sådan gräddfil in i den kulturella offentligheten som just de litteraturvetenskapliga avhandlingarna, vilka nästan utan undantag recenseras på tidningarnas kultursidor. Ett ämnes legitimitet ska alltså avläsas inte i dess kvantitativa genomslag utan i hur resultaten kan användas. Fast här tror jag att Svedjedal och jag är överens.

Den med svedjedalska mått ovanligt utmanande artikeln i *TFL* får tjänstgöra som utgångspunkt för några reflektioner kring hans senaste publikation *Den sista boken* – ett arbete som signifikativt nog saknar genrebeteckning. Läsaren frågar sig om det är en essäsamling, en rapport (Svedjedal har varit ansvarig för projektet "IT, berättandet och det litterära systemet") eller rent av ett litteraturvetenskapligt arbete av det slag författaren själv efterlyser i debattartikeln, det vill säga en forskning som söker "spelet av orsaker bakom skönlitteraturen". Inte "hur" litteraturen ser ut, alltså, utan "varför".

Den sista boken är en heterogen samling texter som behandlar SF-författaren Philip K Dick; tekniksynen i svensk efterkrigslitteratur; Göran Hägg, och till sist en text som är ett försök att gestalta en hypertextpraktik. Den inledande titelessän, som har underrubriken "Om sätt att lagra och ordna texter" – är en betraktelse över textorganisationens historia. Här har Svedjedal samlat några snabba glimtar från skriftens utveckling från sand och sten via boktryckarkonsten till dess omskolning i Internets internet. Det är en i många stycken intressant och välskriven text, även om jag saknar en diskussion av böckernas ordning under tiden från boktryckarkonsten fram till 1900-talets visioner om den elektroniska supertexten. Just *Böckernas ordning* är ju titeln på Roger Chartiers uppslagsrika bok (1992, sv. övers 1995, Anamma förlag) om "läsare, författare och bibliotek i Europa från 1300-tal till 1700-tal", och en referens till denna hade kunnat fylla uppsatsens historiska glapp.

Med tanke på Svedjedals ambition att "finna spelet av orsaker bakom litteraturen" finns det förstås skäl att närmare granska avsnittet "Riskområde: gen till galax" om "Tekniksyn i svensk efterkrigslitteratur". I denna text reproduceras sida upp och sida ner den gamla kli-